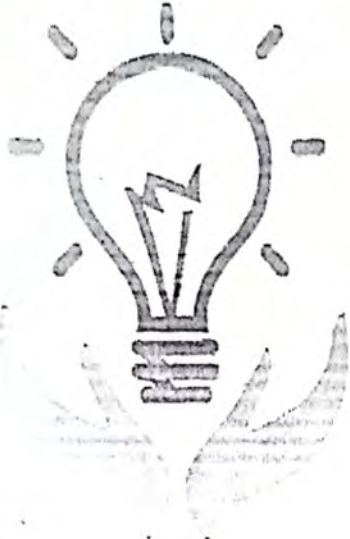

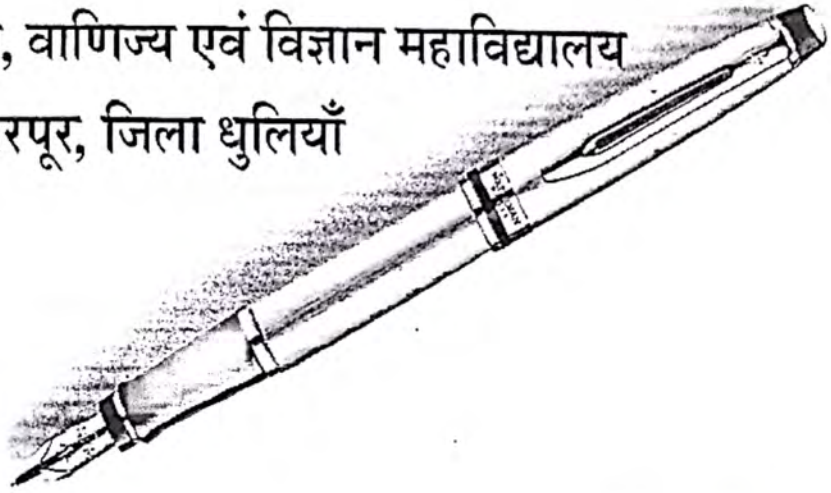
Special Issue, July To Sept. 2021
Idyawarta[®]

Peer Reviewed International Referred Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर, जिला धुलियाँ

Editor
Dr.Anita Jadhav

PRINCIPAL
f.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

- 14) महिला सबलीकरणातील अधिकांश बास्तविकता
प्रा.आर.एस.पवार 1157
- 15) महिलांची राजकारणातील भूमिका आणि सराफतीकरण
प्रा.डॉ.आर.आर.वसावे, जि.धुळे 1160
- 16) भारतीय महिला सबलीकरणात सावित्रीबाईचे योगदान - एक अभ्यास
प्रा. सपना सुरेश येशी, शिरपूर 1163
- 17) महिला सबलीकरणात शिक्षणाची भूमिका
प्रा.सतिश मधुकर बोरसे, जि. धुळे 1166
- 18) श्रीमती इंदिरा गांधी : जागतिक दर्जाचे भारतीय महिला राजकीयनेतृत्व
शरद बाबुराव सोनवणे, जि.धुळे 1168
- 19) कवयित्री बहिणाबाई चौधरी आणि महिला सबलीकरण
विश्वजित भुजंगराव सिसोदे, बोदवड 1172
- 20) हिंदी साहित्य और स्त्री सशक्तिकरण
प्रा.डॉ.अनिता भरतसिंग जाधव, जिला धुलियाँ 1174
- 21) हिंदी साहित्य और स्त्री सबलीकरण
डॉ. किरण वट्टी, जि.रायसेन (मध्यप्रदेश) 1178
- 22) ग्रामोण, आदिवासी महिलाओं का राजकीय नेतृत्व का उदय
प्रा.डॉ.रमाकांत अंबादास चौधरी, जि.धुळे 1181
- 23) पिछले पन्ने की औरतें 'उपन्यास में नारी विमर्श'
डॉ. सुनील एम. पाटिल, धुलिया 1184
- 24) परिवर्तन की ललक : खरीददार
डॉ रुपाली दिलीप चौधरी, जलगांव 1187
- 25) क्रान्तिविरांगणा लीलानाई उत्तमराव पाटील
प्रा.डॉ.विजय कौतिक्राव देसले, साक्री 1190
- 26) 'रैत' उपन्यास में स्त्री विमर्श
प्रा.डॉ.भारती बी वळवी, जि.धुलियाँ(महाराष्ट्र) 1194

संदर्भ:-

- १ खरीददार -ग्लेशियर से -मृदुला गर्ग पृष्ठ क्रमांक ८३
२ खरीददार ग्लेशियर से मृदुला गर्ग पृष्ठ क्रमांक ८४
३. वही पृष्ठ क्रमांक ८५
४. वही पृष्ठ क्रमांक ८६
५. वही पृष्ठ क्रमांक ९०
६. वही पृष्ठ क्रमांक ९०-

25

क्रांतिविरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील

प्रा.डॉ.विजय कौतिक्राव देसले
श्रीमती विमलयाई उत्तमराव पाटील कला व कॅ.डॉ.
भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय साक्री

□□□

खानदेशातील पहिल्या स्वातंत्र्यसेनानी क्रांति विरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील साकोरे या छोट्याच्या गावात झाला. त्यांचे वडील वामनराव पाटील हे सत्यशोधक विचारसरणीचे होते म्हणून त्या विचारांचा पगडा त्यांच्यावर असले स्वाभाविकच होते. समाजसुधारणेचे बाळकडू असलेल्या लीलाताई चा विवाह अमळनेर येथील स्वा.डॉ. उत्तमराव गिरधर पाटील यांच्याशी झाला. प्राथमिक शिक्षणहीन झालेल्या श्रीमंत व सुखवास्तू घराण्यातल्या व सोळा सतरा वर्षांच्या गावंढळ मुलीने प्रत्यक्ष आपल्या मातेच्या विरोधाची पर्वा न करता, हातातील एक रिकामी पिशावी एवढी इस्टेट असलेल्या उत्तमराव पाटील नामक एका दारिद्र्य देशभक्त तरुणाशी लग्न सोहळ्यातील एकही विधी न करता जाडच भरडच खादीच्या साडीवर एका महाराच्या हस्ते विवाह करावा. ही गोष्ट मुळात तत्कालीन समाजव्यवस्थेला हादरून सोडणारी विलक्षण होती. डॉ. उत्तमराव पाटील हे सामान्य व्यक्ती महत्त्व नव्हते, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव लीलाताई पाटील यांना होती. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या प्रतिसरकार चळवळीतील तुफानी सेनेच्या या सेना निस कोण जाणत नाही असे नाही. सौ लीलाताई पाटील व डॉ. उत्तमराव पाटील हा समविचाराचा विवाह सोहळा होता. (जीवनकाळ १५ मार्च १९२२ ते १ मे १९८५) प्राथमिक शिक्षण न झालेल्या परंतु श्रीमंत व सुखवस्तू मराठा कुटुंबात जन्मलेल्या लीलाताईच्या आयुष्यात उत्तमराव सोबत १९३७ मध्ये झालेल्या विवाह घडलेल्या घडामोडीतून पुरोगामी सामाजिक विचारांचे बीजारोपण

विद्यार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Sm. V. U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

इसले डॉक्टर उत्तमराव पाटील म्हणजे साने गुरुजींचा पट्टशिष्य व महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा पाईक असलेल्या व्यक्तीशी लीलाताई यांचा विवाह संपन्न झाला त्यांच्या विवाह सोहळ्यात पारंपारिक विवाह न करता, जाड्याभरड्या खादीच्या साडीवर एका दलित बांधवांच्या पुरोहित्याने गळ्यात मंगळसूत्र घालता पार पडला खानदेशातील त्या पंचत्रोशीत अशाप्रकारचा सत्यशोधकी विवाह समारंभ पहिल्यांदाच संपन्न होत होता जळगाव जिल्ह्यातील डांगरी या गावातील सासरी गेल्यानंतर तेथे अठराविश्व दारिद्र्य असलेल्या चंद्रमौळी झोपडीत संसार सुरू करताना मीनाताईना त्यांच्या विवाहातील बंडखोरीमुळे भावकीतील नातलगांकडून सुत्वातील सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागले. सख्ख्या चुलत सासरीची मंडळी त्यांना महाराच्या हातून लग्न लावून घेतले अशी हेटाळणी करीत विहिरीवर पाणी सुद्धा भरू देत नसत. मात्र घरतील सासू,दीर, पती यांच्या पुरोगामित्वाचा भक्कम पाठबळामुळे त्यांनी या सर्व बाबींवर मात केली.

महात्मा गांधींसारखा युगपुरुष नेता, सानेगुरुजी सारखा मातृहृदयी मार्गदर्शक, वामनराव पाटलंसारखा सत्यशोधकी पिता, उत्तमरावसारखा देशभक्त क्रंतिकारी जोडीदार दाबलेल्या अंतर्दानी व संवेदनबध्म बंडखोर महिलेचा देशाप्रती त्याग अंगावर रोमांच उभे करणारा व काळीज टिपून टाकणारा आहे. यांचे खानदेशातील कार्य अत्यंत उज्ज्वल व पराक्रमी राहिलेले आहे क्रांतिकारी चळवळी राजकीय दृष्टिधेप आणि सामाजिक कार्य करण्याची चिकाटी यामुळे लीलाताई पाटील इतिहासात नोंद होईल असे कार्य करून ठेवले त्यांनी महात्मा गांधींनी सुचवलेल्या ग्रामीण विकासावर ही विशेष लक्ष दिले त्याच बरोबर त्यांनी खांद्यावर बंदूक घेऊ साताराच्या प्रति सरकारतील श्री दलाचे प्रमुख पद सांभाळून ब्रिटिशांशी सशस्त्र लढा दिला. स्वातंत्रोत्तर काळात स्त्रिशिक्षण, स्त्रि मुक्ती, सहकारी संघटना, दीनदलित्यांची सेवा, स्वच्छता, ग्राम आरोग्य, अशा सामाजिक क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले. हे सर्व कार्य करीत असताना लीलाताईना त्यांची सर्व वृद्ध सहकार्य करीत असे. त्यातूनच लीलाताईच्या वयोवृद्ध सासू स्वातंत्र्यलढ्यात तुरुंगात गेल्या तुरुंगात

तो त्यांचे निभन झाले. पती डॉ. उत्तमराव पाटील यांचे भारत छोडो आंदोलन आतील व प्रतिस्पर्कार (पत्रीयस्पर्कार) चळवळीतील योगदान स्वातंत्र्यलढ्यातून सुवर्ण अक्षरांनी लिहून ठेवण्याजोगे आहे. लीलाताई यांचे तंत्रज्ञान शिवाजीराव पाटील व दशरामराव पाटील हेदेखील स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागामुळे तुरुंगात गेले होते. एकाच नव्हे तर लिहिल्या त्यांचे यडील वामनराव पाटील त्यांचे माणसास रे कॅप्टन विश्वासराव पाटील यण्ठे मामा गोविंदराव यांच्यासोबत त्यांच्या रक्तच्या अनेक आपोष्टांनी स्वातंत्र्यलढ्या जीव भोवयान घालून सक्रिय योगदान दिले एकंदरीत लीलाताईंचे वृद्ध स्वतंत्र्यसैनिकांची खान होती असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

सामाजिक कार्य :- विवाहाआधी फारसे शिक्षण नसलेल्या लीलाताईंनी डॉ.पतीच्या मार्गदर्शनावून नर्सिंग चा अभ्यासक्रम पूर्ण केला. सन. १९३६ ला अमळनेर येथे गौरगरिवां करिता या उभयतांनी दवाखाना सुरू केला. मात्र अवघ्या १२ वर्षांतच त्यांना हा दवाखाना त्यांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील इतर व्यस्ततेमुळे तसेच इंग्रजांच्या जाचामुळे बंद करावा लागला. परंतु त्यांनी खेडोपाडी दिलेल्या वैद्यकीय सेवेमुळे त्यांच्या भावकीतील व परिसरातील आप्तजनांनी त्यांच्या कुटुंबावर घातलेला सामाजिक बहिष्कार नाहिसा झाला. उत्तमराव पाटलंंना कष्टर सामाजिक शत्रू मानणाऱ्या चित्रमआप्पा या गावप्रमुखाची पत्नी यांची प्रसूतीचा प्रश्न लीलाताईंनी स्वतःच्या वैद्यकीय कौशल्याने सोडविला. बाळासह त्या बहिणीला जीवदान दिले. तेव्हा तर चित्रम आप्पांनी मनातील सर्व किल्मिष दूर सारून लीलाताईना त्याकाळी प्रतिष्ठेच्या समजल्या जाणाऱ्या चौंरांवर बसवीत चांदीची धाळी निरांजनाने ओवाळून सत्कार केला. व स्वता द्वेषाची सांगता केली.

कॅप्टन विश्वासराव देवरे व साने गुरुजींचा प्रभाव:- लीलाताई पाटील यांचा विवाह उत्तमराव पाटील यांच्याबरोबर झाल्यावर लीलाताई यांचा संपर्क कॅप्टन विश्वासराव पाटील यांच्याशी आला. कॅप्टन विश्वासराव देवरे हे उत्तम रावांचे मामा असल्याने कॅप्टन देवरे यांनी चालवलेल्या सत्यशोधक चळवळीचे कार्य लीलाताईंनी जपवून पाहिले होते. त्यावेळी कॅप्टन देवरे हे परिचय

विवाहार्थ: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

PRINCIPAL
T.S.'s. Smt. V. U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

खानदेशातील अग्रगण्य सामाजिक कार्यकर्ते होते. तरांचे ते पश्चिम खानदेशाचे जिल्हा अभ्यक्ष होते. त्यांनी सत्यशोधक समाजा मंडळ स्थापन संपूर्ण खानदेशात आपले कार्य कार्य आरंभिले होते. त्या मामान्या प्रेरणेने व मार्गदर्शन आणि लीलाताई व उत्तमराव पाटील यांनी आपले कार्य आरंभिले. ब्रिटीशांच्या जात आतून आपला देश मुक्त झाला पाहिजे जे या करिता त्यांनी खानदेशात आपले कार्य सुरू केले होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी खानदेश वासियांच्या मनात चेतना जागृत करणे विद्यार्थी व युवक यांच्यामध्ये स्वातंत्र्याची भावना निर्माण करणे, भारतीय स्वातंत्र्यासाठी नवयुवक यांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव करून देणे. लीलाताईंच्या या योगदानामुळे खानदेशात जनजागृती होण्यास मदत झाली त्यांच्याबरोबर समाजातील अनेक युवक स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या कार्याकरिता पुढे आली. त्या कालखंडात लीला त्यांच्या शब्दाला अत्यंत मान होता १५ ऑगस्ट १९४२ च्या आंदोलनात लीलाताईंनी सहभाग घेतला त्यांच्या पाठोपाठ अनेक युवक युती पुढे आल्यात व त्यांनी अमळनेर येथील न्यायालय जाळून टाकले. त्याच दिवशी म्हणजे १५ ऑगस्ट १९४२ रोजी अमळनेर येथील बाहेरपुरात एक मोठी सभा झाली त्यात डॉ. उत्तमराव पाटील यांची पत्नी सौ लीलाताई यांचे सभेत भाषण झाले. त्या भाषणातच जमावा पुढे साने गुरुजींची चिट्ठी वाचून दाखवण्यात आली.३ त्या दिवसापासून अमळनेर शहर व आजूबाजूचा परिसर क्रांती मुळे झालेला होता. लीलाताई पाटील व त्यांचे पती डॉ.उत्तमराव पाटील यांनी न्यायालयाबरोबर, पोलीस चौकी, पोस्ट ऑफिस, रेल्वे स्थानक, जाळून खाक करून टाकले. या सर्व प्रक्रियेमध्ये एक स्वातंत्र्यसैनिक व्यक्ती हुतात्मा झाला. व १४ क्रांतिकारी जखमी झाले. त्यानंतर लीलाताई पाटील व डॉ. उत्तमराव पाटील हे काही दिवस भूमिगत झालेत. दुसऱ्या दिवशी १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी इंग्रजांनी मार्शललाई लागू केलेला होता. या कायद्याला न जुमानता लीलाताई पाटील यांनी भूमिगत राहून आपले कार्य सुरूच ठेवले. या आंदोलनातील लीलाताईंच्या धारिष्ट्य पाहून अंगावर शहारे आल्यावाचून रहात नाही. डॉक्टर उत्तमराव पाटील अमळनेर येथे नसताना आपले दीर

दशरथ पाटील व काही मित्रांच्या साहाय्यात त्यांनी हे आंदोलन यशस्वी ते कडे नेण्याचा प्रयत्न केला. लीलाताई यांनी हातात तिरंगा झेंडा घेऊन पाच मात तरुण आंदोलनाचे नेतृत्व करीत होत्या. ताईंच्या या पवित्र्यामुळे इंग्रज अत्यंत संतापले होते शिपायांनी या गटावर डाडप घातली व अमानुष मारहाण केली. ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद इंग्रजी सरकार मुर्दावाद अशा घोषणा देत असताना तिरंगा झेंडा छाती पोटाशी लीलाताईंनी कवटाळले नसताना तो ताब्यात घेण्याकरिता शिपायांनी त्यांच्या पाठीवर पोलिसांनी बंडवने प्रहार केले. परंतु लीलाताईंनी तिरंगा सोडला नाही हे बघून क्रोधाने उद्दिग्न झालेल्या शिपायांनी लीलाताईंच्या ओटीपोटावर रायफलच्या दस्त्याने अमानवीय क्रूरतेने वार केलेत, त्यांना फरफडत नेत तुरुंगात डांबले. या अमानुष मारहाणीचा झालेल्या दुखापतीमुळे लीलाताईंच्या गर्भपात झाला. भारतमातेची सेवा करणाऱ्या या माऊलीचे मातृत्व इंग्रजांच्या जाचामुळे हिरावले गेले. अमळनेर येथील शासकीय कार्यालयाची जाळपोळ या तत्कालीन शासनद्रोही गुन्हाकरिता साडे दहा वर्ष व मार्शल लॉ भंग गुन्हाकरिता साडे सात वर्ष अशी एकूण १४ वर्षांची शिक्षा त्यांना सुनावण्यात आली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात १४ वर्षे तुरुंग वासाची शिक्षा झालेल्या नीलाताई या पहिल्या स्वातंत्र्य सेनानी ठरल्यात. लीलाताईंच्या या कार्यावर साने गुरुजी यांनी ऑगस्ट बुलेटीन या अंकात लीलाताई यांचे योगदान प्रकट केलेले आहे. त्यात ते म्हणतात लीलाताई निर्मळ आणि निष्पाप, सरळ आणि निर्भय, शिवमय आणि त्यागमय, स्त्रि आज पर्यंत बघितलेली नाही.

तुरुंगवास व रहस्यमय सुटका :-

अमळनेर येथे स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागामुळे लीलाताईंना चौदा वर्षांची शिक्षा झाली. ऑगस्ट १९४२ पासून त्यांचा प्रवास— धुळे तुरुंग— ठाणे तुरुंग— येरवडा तुरुंग, असा झाला. येरवडा तुरुंगात स्वातंत्र्याची शिक्षा भोगत असताना खडक पहाण्याच्याया तुरुंगातून अंगात प्रचंड ताप असताना व शरीर अशक्त असताना. लीलाताईंनी इंग्रज शिपायांच्या हातात तुरी देत केलेल्या पलायनाचा वृत्तांत अतिशय नाट्यमय रित्या आहे. ही वृत्तांत जाणून घेत असताना छत्रपती

शिवरायांच्या आग्याहून सुटकेची घटना आपल्याला आठवण करून देतात. अमळनेरच्या जळीतकांडा नंतर उत्तमराव पाटलांनी भूमिकेत होऊन क्रांतीसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वात प्रतिसरकार चळवळीत कार्य केले. लीलाताईंनी आपली रहस्यमय रित्या तुरुंगातून सुटका करून घेतल्यानंतर त्याही डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्यासमवेत भूमिगत राहून प्रतिसरकारमध्ये कार्य करू लागले. त्यात त्यांनी तुफान सेनेच्या महिला सैनिकांची सेनानी म्हणून नेतृत्व केले. या चळवळीत लीलाताईंनी खांद्यावर बंदूक घेऊन नाना पाटलांच्या ग्रामस्वरज्य संकल्पित चळवळ बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. सन १९४६ पर्यंत डॉक्टर उत्तमराव पाटील व लीलाताई पाटील यांची नावे असलेले सरकारी सर्व वॉरंट रद्द होईपर्यंत या जोडप्याने भूमिगत राहून महाराष्ट्रभर सामाजिक क्रांती पेटवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला नंतर मर्च वॉरंट रद्दवादल झाल्यानंतर संपूर्ण महाराष्ट्रभर या उभयतांचे लोकसत कार झालेत.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य :-

लीलाताई यांचे धाडस बघण्यासाठी एकदा उत्तमराव पाटलांनी गावात मेलेल्या लहान मुलाच्या उरलेल्या मजक्यावरील पांढऱ्या स्वच्छ कोर्या कपड्याचे व्हाउज दिले तेही मोठ्या आनंदाने स्वीकारले व अंधश्रद्धेला मृतमाती दिली. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील फरक त्या जाणून होत्या समाजाला विकासाचा मार्ग दाखवित असताना आपणही त्या समाजातील अंधश्रद्धा दूर केल्या पाहिजेत या उद्देशाने उत्तमराव पाटील यांनी दिलेले मृत्युशय्येवरचे कापडाचे व्हाउज (चोळी) हांसेने व मोठ्या दिमाखाने वापरले. नवा मानबिंदू त्यांनी निर्माण केला होता समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी सायन चा आधार घेण्यासाठी आपणच समाजाला आपल्या कृतीतून आदर्श दाखवून दिला पाहिजे असा स्व संकल्पित दृष्टिकोन डोळ्यासमोर अगल्यामृते त्यांना हे करणे सोपे गेले. महात्मा गांधींनी व साने गुरुजींनी दाखवलेल्या मार्गाने लीलाताई चालत राहिल्या गांधी म्हणत मेरा जीवन ही मेरा आदर्श आहे त्याप्रमाणे लीलाताईंनी ही आपल्या जीवनात आदर्श अंगिकार केले होते.

शैक्षणिक कार्य :-

त्याकाळी महाविद्यालयीन शिक्षण क्वचित जागृत उपलब्ध होते. शेतकऱ्यांच्या मुलांना राहण्याच्या दृष्ट्या राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था होत नसे, परिणामी ते शिक्षणापासून वंचित राहतात. याकरिता लीलाताईंनी १९४७ मध्ये जनता शिक्षण सहकारी मंडळाची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाचे दरवाजे उघडले त्या शिक्षण संस्थेमार्फत त्यांनी खेड्यापाड्यात शिक्षण घेऊन पोचविले. त्याच्या जोडीला त्यांनी प्राथमिक ट्रेनिंग स्कूल सुरू केले. अमळनेर येथे साने गुरुजींच्या प्रभावाने त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेला चालना देण्याचे कार्य पुढे चालू ठेवले. साने गुरुजींच्या प्रेरणेने स्त्रिशिक्षण चालना दिली व अमळनेर येथे कन्या हायस्कूल सुरू केले. या काळातच अमळनेर शहर खादी उत्पादना बरोबर शिक्षणक्षेत्रातही नामांकित शहर म्हणून ओळखी जाऊ लागले. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना शिक्षण दिले जात नव्हते स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फक्त चूल आणि मूल इतकं होता. म्हणून लीलाताई पाटील स्वतः प्राथमिक शिक्षणानंतर पुढील शिक्षण घेऊ शकल्या नव्हत्या नंतर पती उत्तमराव पाटील यांच्या प्रेरणेने नर्सिंग कोर्स केला होता. नर्सिंग कोर्स झाल्यानंतर अहमदनगर येथे दाई प्रशिक्षण कोर्स त्यांनी तीन महिन्यात पूर्ण केला होता. या प्रशिक्षणा सोबतच सराव करण्यासाठी एक वर्ष जवळच्या खेड्यात (नारायण पेठ)६ पादपीठ करून दाई म्हणून कार्य केले. श्री उत्तमराव पाटील व लीलाताई पाटील यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी अमळनेर येथे दवाखाना सुरू केला. त्या बरोबर समाजातील काही सामाजिक प्रश्न सुटावेत म्हणून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी त्यांनी अमळनेर येथे, किसान बोर्डिंग सन १९४६ ला स्थापन केली. त्या बोर्डिंगचे व्यवस्थापनाचे संपूर्ण कामकाज लीलाताई पाटील पहात असत त्याच बरोबर जनता शिक्षण सहकारी मंडळाची त्यांनी अमळनेर येथे स्थापना करून शिक्षण क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले. शेतकरी बोर्डिंग स्थापन झाली परंतु बोर्डिंग चालवणे सोपे नव्हते त्यात अनेक अडचणी होत्या शेतकऱ्यांच्या मुलाला शिक्षण मिळावे म्हणून स्वतः उपाशीतापाशी राहून त्यांनीही बोर्डिंग चालू ठेवली होती. सण १९३६ पासून १९४७ पर्यंत अत्यंत बिकट परिस्थितीत बोर्डिंग चालवली

होती. कालांतराने अंभळनेर मंडळातील मतभेदांमुळे त्यांनी ती जबाबदारी सोडून त्या शिरपूर येथे चालल्या गेल्या होत्या शिरपूर येथे जाऊन त्यांनी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केली. त्यांनी गांधींनी सांगितलेला मार्ग अवलंबिला जातो—धर्म रुपरंग भेद से दूर रहकर केवल मानवता मे जुडे. गांधींनी उच्चारलेले हे वाक्य त्यांच्या नेहमी स्मरणात अशी लीलाताई पाटलांचे जीवन म्हणजे केवळ हेच सत्याग्रही व भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकाची कथा नसून एका संपूर्ण कुटुंबाच्या अद्वितीय त्यागाची कथा आहे. अशा या साध्यासुध्या मराठमोळ्या परकीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याकरिता प्राणाची पर्वा न करता ज्यांनी आपले जीवन वेचले अशा या महान स्त्रिचे चरित्र आहे. सामाजिक—राजकीय कार्य करणारी, वेळ आल्यास सशस्त्र क्रांती करणारी. संकट समयी न झुकणारी नाडगमगणारी, प्रसंगी मृत्यूलाही टाळणारी, फाईन तारुण्यात पोटातल्या बाळावर व उभ्या संसारावर निखारा ठेवणारी एक तेजस्वी क्रांती विरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील खानदेश रत्न यांचे १ मे १९८५ रोजी पंचतत्वात विलीन झाल्यात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) पाटील विलास वसंतराव., क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र. १३

२) मुलाखत., स्वा.सै.बाळासाहेब देवरे (म्हसदी) दिनांक २/५/२०१७.

३) पांडे मधुकर „खानदेशातील स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास (१८८५ ते १९४७) स.१९८६ (अप्रकाशित शोध प्रबंध) पृष्ठ क्र. ७०५

४) पाटील विलास वसंतराव., क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र.२३

५) गांधी महात्मा., सर्वोदय नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद १४ सन १९५५ पृष्ठ क्र .१६

६) पाटील विलास वसंतराव., क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र.२३

७) मुलाखत., स्वा.सै. सिताराम माझी शिंदे

८) जैन अशोक खोज गांधीजी की गांधी रिसर्च फाउंडेशन जलगाव की संयुक्त पत्रिका डिसेंबर २०१५ पृष्ठ क्र. १

26

‘रत’ उपन्यास में स्त्री विमर्श

प्रा.डॉ.भारती बी वळवी
एस्.पी.डी.एम.कला, वाणिज्य एवं विज्ञान
महाविद्यालय, शिरपूर जि.धुलियाँ(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

आधुनिक युग के साहित्य की एक महत्त्व विचारधारा स्त्री विमर्श है। आधुनिक साहित्य में चेतना प्रमुखता से उजागर हुई है। साहित्य और स का अटूट संबंध रहा है जो समाज में घटित होत उसका सही चित्रण हमें साहित्य में मिलता है। सा तब तक पूरा नहीं होता जब तक उसमें नारी चित्रण नारी महिमा न हो इसलिए तो नारी को साहित्य झरना भी माना गया है जिसमें डूबकर ही साहित्य अपनी मंजील को पाता है।

साहित्य की अनेक विधाएँ हैं जिसमें विमर्श की चर्चा की गयी है। अनेक विधाओं में को केंद्र में रखकर ही सृजन किया गया है। प्राचीन से लेकर आज तक नारी संबंधी विविध धारणाएँ सा एवं समाज में प्रचलित रही हैं।

नारी विमर्श समकालीन हिन्दी उपन्यासों एक प्रमुख उपलब्धि है। कई उपन्यासकारों ने अ लेखनी चलाकर नारी विमर्श को समाज के स यथार्थ के साथ रखने का सफल प्रयास किया है। विमर्श संबंधों में महादेवी वर्मा लिखती हैं—

नारी जागरण की दृष्टि से तो साहित्य र चत्त्व और व्यथा का समर्थ व्याख्याकार ही रहा कवियों के कंठ से भारत की जय ही नहीं गूँजी की जय भी ध्वनित हुई है। कथाकारों की आँसू भारतमाता की पखशता पर ही आँसू नहीं आए विमर्श नारी के बंधनों पर भी आए हैं।

नारी विमर्श के कई पहलूओं को उपन्यास

विद्यावाला : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIR)

PRINCIPAL
P.S.S. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Deshpande Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule